

Джерела та література

1. Скуратівський В. Т. Берегиня: художні оповідання, новели. К. : Радянський письменник, 1987. 278 с.
2. Полтавские епархиальные ведомости. Полтава, 1876. № 14. 68 с.
3. Полтавские епархиальные ведомости. Полтава, 1883. № 14. 82 с.
4. Отчет Уездной Земкой Управы за 1913 г. Полтава : Электр. типогр. Д.Н. Подземского, 1914. 260 с.
5. Усенко В. Розвиток земської освіти в Чутовому в кінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами «Отчетов Полтавской уездной земской управы»). *Полтавський краєзнавчий музей: маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Харків : ТОВ «Майдан», 2021. Вип. XVI. С. 399–406.
6. Отчет Управы Полтавского Уездного Земства за 1904 год. Полтава : Электр. типогр. Д. Н. Подземского, 1905. 359 с.
7. Отчет Уездной Земкой Управы за 1909 г. Полтава : Электр. типогр. Д.Н. Подземского, 1910. 507 с.
8. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год / Состав. Д.А. Иваненко. Полтава : Типо-Литография Губернского Правления, 1899. 672 с.
9. Отчет Уездной Земкой Управы за 1911 г. Полтава : Электр. типогр. Д. Н. Подземского, 1912. 514 с.
10. Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. Репринт. Харків : Сага, 2009. 296 с.
11. Личное дело учителя Артемовской средней школы Мельниковой Елены Петровны. *Приватний архів І. С. Мельникової*. 19 арк.
12. Мокляк В. О. Василівка с., Полтавський р-н. Православної церкви (з 2000-х – УПЦ МП) громада. Георгіївська церква. *Полтавіка. Полтавська Енциклопедія: у 12 томах* / Гол. ред. О. А. Білоусько. Полтава : Полтавський літератор, 2009. Том 12: Релігія і церква. С. 87.

УДК 82-94: 94(=411.16:477.53) «1918/1920»

Марія Левковська
(Гадяч)

МЕМУАРИ О. В. СІВЕРС ПРО ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННЯ ГАДЯЦЬКИХ ЄВРЕЇВ 1918–1920-Х РОКІВ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ КРАЮ

У статті проаналізовано джерела особового походження для дослідження представників гадяцької єврейської спільноти, особливостей їхнього повсякдення і вимушеного пристосування до калейдоскопічної зміни обставин та влад періоду 1918–1920 років. Досліджені щоденникові записи підкріплені історичними фактами місцевих подій вказаного часового відрізу.

Ключові слова: євреї, єврейське повсякдення, євреї Полтавщини, гадяцькі євреї, Гадяч, О. Сіверс.

The article analyzes the sources of personal origin for the study of representatives of the Jewish community of Hadiach, the peculiarities of their everyday life and forced adaptation to the kaleidoscopic change of circumstances and authorities in the period of 1918–1920. The studied diary entries are supported by historical facts of local events of this period.

Keywords: *Jews, Jewish everyday life, Jews of Poltava region, Jews of Hadiach, Hadiach, O. Sivers.*

Вивчення історичних подій минулого, окрім фактично-хронологічного фактажу, не повне без одного з важливих різновидів документальної літератури – мемуарів. Не лише як біографічного джерела, а й значущості їхньої як соціальної і повсякденної фіксації історичного процесу. Саме у мемуарній літературі, проступають повсякденні зв'язки, особисті емоції автора, тонкощі людських взаємин, дрібний фактаж і епізодичність подій. У жодному з офіційних документів їх не знайти. З-поміж кількох чинників, які необхідно враховувати у роботі з мемуарами є їхня суб'єктивність, що впливає на достовірність викладу матеріалу [13].

Український історик, один із перших дослідників питання української мемуаристики Іван Кревецький у роботі «Українська мемуаристика: Сучасний стан і значіння» (Львів, 1923) стверджував, що літописи, хроніки, записки, спогади, автобіографії та приватне листування є важливішими за матеріальні пам'ятки. За його висловом останні – *«...мертві цеглини, тоді як писанні передання – свідоцтва живих людей»* [6, с. 75].

Порівняно з поляками, росіянами чи євреями, українці мають менший пласт мемуарної літератури. У зазначений часовий період початку ХХ століття вона була створювана здебільшого людьми молодого і середнього віку. Події, змальовані на сторінках діаріюшів, відбувалися переважно одночасно з їхньою фіксацією [7, с. 278].

Авторкою мемуарів, чий щоденникові записи запропоновано до розгляду у цій роботі, є графиня Ольга Сіверс – учасниця і безпосередній свідок історичних зрушень на Гадяччині у 1918–1920 роках. Давній рід Сіверсів походить із Данії. Пращури мемуаристики осіли у тодішній імперії, отримали дворянський титул і повністю асимілювали. Наприкінці 1917 року Сіверси, намагаючись врятуватися від голоду, що насувався, виїждять із Петербурга до одного зі своїх маєтків на Полтавщину. Родина у складі чоловіка та дружини з двома молодшими доньками та хворою матір'ю, а також сім'єю брата Ольги Василівни і обслугою прибувають до Дрюкова, Гадяцького повіту і опиняються у самій гущині тогочасних подій. Протягом двох років 1918–1919 Ольга Сіверс веде детальний щоденник, де записує все що відбувається з родиною і навколо неї. За висловом Є. С. Туманової (правнучки – **авт.**), щоденник *«відображає*

складну атмосферу часу, наповнену чутками і газетними повідомленнями про політичну і воєнну ситуацію, що не завжди відповідали дійсності».

У 1897 році за статистичними даними губернського бюро у місті мешкало 7 710 жителів. У повіті на той час налічувалося 146 тисяч населення, із них 3439 євреї [5, с. 145]. А враховуючи той факт, що місцем проживання юдеїв найбільшою мірою був Гадяч, а меншою – три містечка повіту (Лютенька, Рашівка і Веприк) [5, с. 176], то припускаємо, що майже третина населення міста сповідували юдаїзм. Підтвердженням цьому є і той факт, що рідною мовою у Гадячі вважали українську 57% населення, а єврейську – 29,3% [5, с. 158]. Багато для дослідження єврейської меншості було зроблено істориками Гадяцького краю і Полтавщини назагал: В. Ревегуком, В. Саранчею. Згадки про мешканців-юдеїв стрічаємо і у дрібніших роботах краєзнавців Гадяча – Володимира Костюка, Веприка – Олексія Кривко, Лютеньки – Івана Чайки.

Якщо подієвий ряд життя кагалу міста можна відслідкувати спираючись на відомі історичні, статистичні чи фактичні дані дослідників, то повсякденне життя містян-євреїв освітлено скупі і епізодично. Зважаючи на те, що дані рабинату не збереглися, а обласний архів не має метричні книги із синагоги та молільних будинків Гадяча, то опубліковані щоденникові записи графині Ольги Сіверс викликають окремих інтерес на предмет їхнього вивчення і аналізу задля загальної розробки теми юдейської меншості Гадяча.

Дослідження має на меті не лише проведення узагальнюючого аналізу життя міських євреїв. Перш за все його завданням є відслідкувати особливості повсякденного життя представників єврейської спільноти, які проживали у тогочасному повіті у складних змінних умовах кінця I Світової війни до першої хвилі міграції, простежити їхню адаптивність до частоті зміни влад у країні і у місті, як наслідок. По-друге, розбору підлягають і місцеві настрої та ставлення до юдеїв з боку мешканців Гадяча і очільників повіту. Третім, вже побіжним, але не менш важливим завданням є виявлення окремих родин і представників кагалу міста, власне для ідентифікації їх як існуючих.

Для того щоб максимально уникнути неточностей у датах чи подіях, увести читача в обставини часового періоду і зафіксувати суть історичного моменту, свідчення супроводжуємо поясненнями-коментарями та довідками з офіційних джерел. Спростування або нівеляція неправдивих тверджень не є метою дослідження, саме тому останні у роботі відсутні. Можемо припустити, що під час підготовки до друку рукопис міг зазнати певних змін і правок, у цьому світлі не приймаємо його як єдино правильний. Рукописи авторка забрала з собою в еміграцію до Франції, куди родина виїхала з України у січні

1920-го року, подолавши неблизький шлях із Севастополя через Туреччину, Болгарію і Сербію. Уперше їх було опубліковано лише у 2015 році.

Хронологію біографічних фактів подано не повністю, доповнення носять роз'яснювально-описовий характер, цитати із записів виділено курсивом, імена і прізвища єврейського походження, місцевих юдеїв чи їхніх родин – жирним шрифтом. Авторські примітки і пояснення, що їх потребує контекст цитати взято у дужки із зазначенням «авт.». Мова оригіналу – російська.

На сторінках мемуарів не знайти проявів антисемітизму або будь-яких інших зневажливих форм ставлення чи звертання до місцевої єврейської спільноти. Окрім кричущих випадків несправедливості, непорядності чи зрадництва з боку окремих її представників, врівні з іншими мешканцями Гадяча. Ймовірно, окрім внутрішньої культури дописувачки, це пов'язано ще й з тим, що Ольга Василівна була родичкою сім'ї із промовистим прізвиськом Євреїнови. Звісно, місцеві юдеї не могли оминати цього біографічного факту графині: *«коли пані Френкель сказала цій жінці-єврейці, що я родичка Євреїнових, вони почала розсипатися у похвалах...»* [11, с. 355].

На час приїзду названої родини Гадяцький повіт, як і Полтавщина назагал, не був спокійним. У 1915–1917 роках із прифронтових ліній до Гадяча було виселено чимало осіб єврейської національності, що збільшило і без того значну чисельність євреїв у місті [5, с. 202]. Політичну і економічну нестабільність, як вислід Першої Світової, поглибив переворот 1917 року. На початку 1918-го з'являються відомості про німецьку інтервенцію. Протягом 18-20 рр. ХХ століття повіт поперемінно то захоплюють то відступають із нього кайзерівці, червоногвардійці, денікінські війська. Місто і околиці захлинаються у свавіллі чекістів, неконтрольованій діяльності банд, партизанів, загонів добровольців. Діяльність останніх настільки зіпсувала авторитет, що навіть прихильне до них місцеве населення швидко розчарувалося. Сіверс пише, що вони *«такі ж грабіжники, як і більшовики»* [11, с. 565].

У Дрюкові родина не затримується надовго у зв'язку з рядом причин. Тому виною були: часті приїзди німців (зайняли повіт у березні 1918-го), каральних загонів, посилення бандитизму, віддаленість від центру і неспокій. У листопаді 1918 року родина тимчасово (і як виявилось вчасно) переїздить до Гадяча – вже наступного ж місяця їхній маєток грабують.

Наряду із загальнодержавними потрясіннями період кінця 1910-х – поч.20-х рр. для авторки це ще й порушення її приватного, усталеного способу життя. Саме тому на сторінках стрічаємо багато біографічних і побутових фактів. Але вони нас цікавлять найменше. Сіверс пише про середовище, обставини і події; місцевих селян,

гадяцьку знать, родинні плани і шляхи їхньої реалізації у окупованому місті, стосунки з оточенням. Рукописи наповнені деталями і образами, чіткими описами випадків і ситуацій, характеристиками тих чи інших осіб і представників змінної влади, місцевими настроями.

З-поміж іншого, Ольга Василівна мимоволі зробила надзвичайно цінні описи і спостереження, які відбивають стосунки місцевих євреїв з українцями в екстремальній ситуації. У контексті зазначеної теми, саме відносини місцевого населення і юдейського кагалу міста цікавлять нас найбільше. У текстах їх не було виокремлено до осібних чи другорядних описів. Для мемуаристики змальовані нею трапунки були звичайними, буденними і подієвими. Зафіксовані у мемуарах взаємини місцевої знаті, очільників повіту, більшовиків, білогвардійців, махновців чи повстанських загонів із гадяцькими євреями і становитимуть предмет дослідження і, власне, основу статті.

Відносно спокійний для євреїв період гетьманського правління швидко минув і скінчився розчаруванням. У травні 1918-го саме в Полтавській області з боку німецького командування з'явилися звинувачення у шкідливій агітації євреїв проти німців [3]. Члени кагалу, враховуючи часту зміну влад і відсутність певності у перемозі і довгостроковому втриманні позицій бодай однієї з них, намагалися бути у дружніх стосунках принаймні із колишніми панами.

Наприкінці року у колишній гетьманській столиці з'являються петлюрівські прокламації, новини про падіння Скоропадського і встановлення Директорії. В січні 1919-го місто було окуповано більшовиками. Остаточно ж встановити радянську владу їм вдалося лише з третьої спроби. Це було одним із найгрубіших проявів більшовицької агресії. Відразу опісля відступу петлюрівців, господарі становища наклали контрибуцію на так званих буржуїв. Під неї підпадали аж 288 осіб [9, с. 42].

Державний архів Полтавської області (Гадяцький повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (повітвиконком), м. Гадяч Гадяцького повіту Полтавської губернії) зберіг для нас списки осіб, які внесли контрибуцію, а також скарги на зменшення її суми. Серед них стрічаємо ім'я **М. Когана**. Не зважаючи на заможність, виплата шести тисяч виявилася для нього непосильною, адже попередньо ті ж червоногвардійці пограбували його магазини у місті, завдавши збитків у товарі на суму 1,5 тис. крб. [1, Ф. Р. – 3123. Оп. 4. Арк. 70]. Опис перипетій, що випали на долю династії гадяцьких юдеїв **Коганів** неодноразово стрічаємо у щоденниках графині. На сторінках – імена місцевих багатіїв: господаря млина, комісіонера, а також місцевої жительки, їхньої невістки і своячки. Простити заможність **Коганам** більшовики не могли. Разом із місцевим равиним і п'ятьма іншими не бідними

євреями родину ув'язнили як контрреволюціонерів і відправили у Полтаву. Зберегти їхні життя вдалося тільки завдяки активним родичам, які за допомогою хабарів добилися перегляду справи, попередньо знявши **Коганів** із вагона потяга вже перед самою відправкою на розстріл у невідомому напрямку [11, с. 361].

Періодично місто впадало в інформаційний вакуум. Із відсутності або запізнілості важливих новин встигали скористатися найбільш спритні мешканці, звісно, отримуючи від того власну вигоду. Сіверс згадує у цьому контексті кіоскера **Германа** [11, с. 191]. Абсолютно протилежно діяли у подібних ситуаціях інші представники єврейської громади. Приміром, крамарі допомагали тримати зв'язок із навколишнім світом завдяки мобільності, частим переміщенням, торгівельним зв'язкам, великій кількості знайомих у навколишніх містах і селах. Неодноразово у щоденникових записах стрічаємо свідчення про те, що саме євреї брали на себе роль інформаторів: переказували новини, згоджувалися на передачу кореспонденції або грошей, сповіщали про ту чи іншу небезпечну або оточену дорогу, де з метою грабунку і наживи легковажних путівників очікувала засідка, хоч і нечисельна, але озброєна. До прикладу: *«просила **Воловича** дізнатися щодо руху потягів і виїзду за кордон»* [11, с. 508], або *«**Коган** щойно повернувся із Лебедина і сказав, що туди їхати не радить...»* [11, с. 512], чи *«панічно налаштований **Малкін** запевняє, що більшовики біля Сум обходять добровольчу армію»* [11, с. 189] і *«чекаю на **Когана**, щоб дізнатися чи велика та банда, що напала у лісі...»* [11, с. 623]. Таких прикладів у текстах безліч.

Як похідні безладдя у Гадячі процвітають корупція, спекуляція, лихварство, собівигідний обмін валют: *«Жорж дав комісіонеру **Когану** 30 тисяч карбованців для купівлі п'ятисотенних царських білетів»* [11, с. 547] або *«...**Герман** мене нагнав і запропонував 580 франків уже за 10 карбованців та 1000 карбованців за комісію»* (хоча десять хвилин тому той же газетник говорив про *«два-три карбованці за франк»* – авт.) [11, с. 533]. Після знищення царських п'ятдесяток чи відміни радянських грошей у період чергового відходу більшовиків із міста, окремі комісіонери ще продовжували міняти карбованці за півціни, а потім і зовсім припинили, що радісно сприймалося населенням як слабкість радянської влади.

Миттєве здорожчання послуг і цін на найнеобхідніші товари створювало дефіцит або ж невинуватого дорожнечу. Візьмімо: *«В Ростові кава коштує 60 карбованців за фунт, а у Гадячі 200»* [11, с. 565], або *«за чверть фунта гігроскопічної вати я заплатила <...> 50 карбованців»* [11, с. 530], чи *«в аптеці **Малкіна** мені відпускають формалін у чистому вигляді за великі гроші, але заявляють, щоб наступного разу я приходила зі своїм посудом, тому що колб більше немає»* [11, с. 532].

Можливості повноцінного відновлення торгівлі єврейські крамарі не мали – їх то там, то тут викидали з вагонів, вони уникали переміщуватися потягами, побоюючись за власне життя. Ольга Василівна пише що ті козаки, хто прийшли на допомогу Гадячу погано ставляться *«до руських, а з євреями зовсім не церемоняться»* [11, с. 565].

Спостереження Сіверс досить слушні, бо вкотре підтверджуються історичними фактами. Коли на зміну червоному терору приходив білий, це ніяк не сприяло зміні становища юдеїв [9, с. 76]. І навіть ті, хто покладав на білу армію надії (можемо припустити, що серед них були і Сіверси), теж із часом розчаровувалися. Приміром, **Волович** ділився трапунком, який стався із ним увечері, після повернення від Сіверсів. Стрівшись дорогою із двома солдатами, чоловік просто лишився з пустим гаманцем: *«Мені соромно це розповісти про денікінців»*, – підсумовував оповідач [11, с. 509]. Користуючись владою у повіті білогвардійці неодноразово «відігрувалися» саме на місцевих євреях, змушуючи їх то платити за себе програні у карти гроші, то відшкодовувати втрати, до яких євреї не мали ніякого відношення [11, с. 620-621].

На протигагу цьому, при більшовиках жилося не легше. Відомий випадок, коли старший наглядч гадяцької в'язниці, співпрацюючи із денікінською контррозвідкою, не лише видав їй гадячан, підозрюваних у симпатіях до більшовиків, а ще й заявив, що всі євреї – комуністи [9, с. 74].

Червоні окупанти не гребували і нічними наскоками, проте через спонтанність і непередбачуваність траплялося, що скінчалися вони невдало для самих нападників. Один із фельдшерів-євреїв, який надзвичайно вдало і професійно виконував перев'язки родичці Ольги Василівни, розповів що під час нальоту групи із кількох осіб він із дружиною та донькою вже готувався до незбійної смерті, але *«двері виявилися настільки міцними, що промучившись над ними деякий час негідники пішли шукати легшої здобичі»* [11, с. 535].

У таких обставинах представники єврейської спільноти Гадяча не знали звідки сподіватися на заступництво, тому кожен адаптувався і рятувався як міг. Багато юдеїв «увірували» комуністичним богам і хто правдиво, а хто пристосовувавшись, працювали у радянському апараті або так чи інак співпрацювали із владою. Чимало доказів того, що місцеві і немісцеві євреї обіймали керівні посади знаходимо у офіційних джерелах. Зокрема, у звіті про діяльність Гадяцького воєнно-революційного комітету і його відділів [1, Ф.Р. 3123. Опис 5. Спр. 3. Арк. 6]. Так, після третього і остаточного приходу червоних першим органом радянської влади у повіті став ревком. За його призначення відповідав командир повстансько-партизанських загонів **Говтман**. Третій склад Гадяцького ревкому був обраний під час відвідин Гадяча особисто **Яковом Дробнісом**, довіреною особою

«демона революції» **Лева Троцького**. Поміж призначених ставлеником **Лейби Бронштейна** теж не обійшовся без євреїв. З-поміж двох третім до його складу увійшов більшовик **Яків Ісакович Яковенко**. Він же згодом обійняв посаду голови народного господарства. Головою Чека став Федір Аврамович **Котун**, теж єврей-більшовик [9, с. 81-82; 10, с. 194].

Одним із найактивніших пропагандистів на Гадяччині був **І. С. Немзер**, син місцевого скляра [9, с. 18]. Агітки для забезпечення його діяльності випускались у друкарні **Епштейна**. Це прізвище не фігурує у даних по власниках типографій упритул до 1916 року [8], а виринає лиш у 1918-му [4, с. 153]. Але примітним і промовистим є той факт, що у 20-х роках **Якова Епштейна** стрічаємо у списках осіб, які відвідують синагогу [2, Ф. Р-5702. Облік членів єврейської релігійної общини м. Гадяча. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 12]. Місцеві юдеї змушені були не скільки заgravати із владою, скільки пристосовуватися, щоб зберегти своє життя.

Кількість євреїв у керівних органах і апараті назагал була чималою не лише на Полтавщині. Це стало однією з причин негативного ставлення до міської меншості з боку населення. Антисемітські настрої підігрівалися навіть радянським керівництвом, не зважаючи на офіційне твердження про відсутність їхніх проявів. Знаковим у цьому контексті є таємна інструкція **Троцького**, адресована агітаторам. Не завуальований текст свідчить про те, що «товариші» чудово розуміли ставлення до них населення України. Проте, після узагальненого «ми» у тексті **Лев Давидович** виводить окрему «касту»: *«...не Денікін примусив нас (більшовиків – авт.) залишити межі України, а грандіозне повстання, яке підняло проти нас сите українське селянство. Комуни, надзвичайку, продовольчі загони і комісарів-євреїв (виділення авт.) зненавидів український селянин до глибини душі»* [12].

У підтвердження виділених слів наводимо окремі історичні дані по повіту: у 1920 році повітовим продромісаром було призначено **Ю. Цільдермана**, а продовольчі загони комісара **С. Гофмана** у 1919-му відзначилися на Гадяччині особливою жорстокістю [9, с. 104-105]. До слова, у повіті ніколи не виконували продрозкладку, не зважаючи на те, що саме у цьому році вона була найменшою по губернії [9, с. 68].

У березні 1919 року до сусіднього Зінькова з Гадяча було направлено загін для боротьби з махновцями, які *«вбивають євреїв, поміщиків і комуністів...»* [11, с. 323]. Неспокій у місті та на його околицях, нальоти і грабїж, переслідування, постійне накладення контрибуцій змушувало гадяцьких євреїв почати емігрувати *«через Одесу до Палестини»* [11, с. 284].

Траплялося, що звернення до комендатури були помічними. Приміром, наприкінці 1919 року за спробу пограбування місцевого багатія було розстріляно більшовика. Графиня описує трапунок коли *«...до заможного єврея з'явилась партія із п'яти чоловік і вимагала контрибуцію у п'ять тисяч. Він почав з ними торгуватися, пустився у довгі розмови, а тим часом його дружина відправилась до сусідського телефону пожалітися коменданту. Зловмисників накрили, заарештували і одного з них розстріляли»*. Авторка, як і місцеві жителі, плекає сподівання, що після такого випадку більшовики дещо притихнуть. Адже, за її висловом не лише євреї, а *«усе місто стогне»* [11, с. 250].

Прилаштовуючись до нових швидкозмінних влад і керівників, гадяцькі євреї не лише не поспішали рвати зв'язків із дворянами і аристократами, а й часто самі ставали їм у нагоді. Свідчення про грошову винагороду за такого роду ласку у щоденниках відсутня. Однією із зазначених послуг була доставка грошей чи кореспонденції. Неодноразово у спогадах графині натрапляємо на описи ситуацій коли подорожній, маючи власні справи у тому чи іншому місті сам виказував графам подібний прояв люб'язності. Але навіть погоджуючись на ризиковані передачі всі намагалися ретельно дотримувалися конспірації.

Траплялося, що справа була взаємовигідною для обох сторін. До прикладу, місцевий єврей висловив готовність передати кошти через те, що *«такий стан його дуже навіть влаштовує, оскільки у нього будуть отримання в Петрограді, а везти назад великі гроші небезпечно, тому він видасть за нашим дорученням свої, – пише Сіверс, – а Жорж (як зве чоловіка у своїх мемуарах Ольга Василівна – авт.) поверне їх його дружині»* [11, с. 193]. Зі сторінок мемуарів відомо, що допомогу з відправкою пошти також надавала Сіверсам і місцева вчителька музики пані **Френкель**.

Проте, не всі були готові допомагати безкорисливо. Перевізники-євреї не втрачали можливості заробити з надлишком. Приміром, проїзд до Полтави обійшовся чоловікові графині *«у тисячу карбованців і окрім того, перевізник взяв із собою ще якусь єврейку...»* [11, с. 369]. (Для порівняння: родині євреїв-біженців, що прибула до Гадяча з усіма речами, подолавши близько 1000 км переїзд обійшовся у 12 тисяч [11, с. 164]).

Траплялося, що перед страхом більшовицької розправи у збереженні власного життя дехто зі знайомих євреїв взагалі відмовлявся йти на поступки. Зрозуміле здивування авторки: *«аптекарь, завжди такий люб'язний, не захотів нічого продати без рецепту, тому що боїться неприємностей...»* [11, с. 407]. Причиною виявилось те, що касирка постійно доносила на нього в комісаріат.

Навесні 1919 року у Гадячі почалися масові арешти. Підживив ситуацію і Миргородський антибільшовицький бунт. Згадуваний вище комісіонер **Коган** привіз для графині сповіщення від знайомих із Лебедина, що *«всі дворяни-землевласники розпродують своє майно і виїжджають»* [11, с. 509].

З огляду на неспокій у Гадячі, Сіверси мають намір перебиратися до Полтави, а потім і зовсім полишити країну. І тут їм на поміч приходить місцевий підприємець **Брусковський**. Цей єврей вирізнявся особливою обережністю. Так, передаючи листа графині від її чоловіка, який тоді перебував поза межами міста, кореспондент сам *«не прийшов, бо боявся бути нами скомпрометованим, а прислав свого тестя. Згоден взяти з собою лише одного листа і передати гроші»* [11, с. 196]. Щоправда жодного разу доправити пошту йому так і не вдалося: то більшовики займали залізну дорогу, то наступ на Петроград не дав йому дістатися місця. І навіть повертаючи ввірені йому кошти **Брусковський** знову ж таки не з'явився у Сіверсів сам, а скористався послугами вже відомого родича.

Під час зустрічі у будинку останнього цей підприємець-єврей не приховував від графині, що має багато знайомих у Надзвичайній комісії і готовий роздобути для графів будь-які документи, щоб їхня подорож пройшла вдало. У висліді з'ясувалося, що **Брусковський** сам був дійсним співробітником Надзвичайки (розміщувалася на Полтавській вулиці – авт.) [11, с. 426]. Безумовно, передбачаючи швидку зміну обставин у вигляді переміни влади, він хотів прислужитися, щоби про всяк випадок здобути прихильність «буржуїв».

Незаперечну допомогу надавали Сіверсам місцеві представники юдейської спільноти щодо отримання українських паспортів, інших документів для виїзду. Світлини для посвідчення осіб були виконані в ательє фотографа **Н. З. Дінабурга**. Зображеннями лишилися задоволені [11, с. 355].

Коли траплялася можливість і нагода Сіверси не лишалися у боргу. Якщо того потребували обставини, члени родини допомагали у написанні рекомендації або наданні протекції. Окремі євреї йшли до графської сім'ї напямую, а саме до чоловіка графині – Георгія Миколайовича. Так восени 1919 року у місті розпочалося цькування і переслідування. Сина єврейської родини **Воловичів** хотіли арештувати як комуніста. Гадяцький равин звернувся до барона Олександра Костянтиновича Штадена, який був начальником Гадяцького повіту після відступу більшовиків із проханням вплинути на ситуацію. І хоч барон знав **Воловичів** особисто, все ж без опікування з боку Сіверсів не обійшлося. Жорж сказав Штадену, що звинувачення це, цілком ймовірно, не має під собою підґрунтя. Після

цього барон викликав до себе Боровикова (бо саме його загін найбільше сприяв нападам на євреїв – **авт.**) для розмови і *«необхідного переконання»*. Таким чином гоніння було придушене ще у зародку. Увечері непорозуміння було вирішено і юнак **Волович** прийшов дякувати за заступництво. Ольга Василівна згадує як наступного дня *«знайомі єврейки особливо люб'язно віталися до мене і кричали: «Вай, ми багато такого хорошого чули про вашого барина цими днями»* [11, с. 528].

Щодо настроїв у місті назагал, то варто зазначити, що у питаннях допомоги нужденним українсько-єврейське населення Гадяча мало певну співдружність. Про це свідчить, зокрема, бажання власника гадяцького готелю добродія **Барського** *«влаштувати підписку поміж євреями»* на користь збіднілої вдови і сина колишнього предводителя дворянства Туманського, *«який служив їм (дворянам – **авт.**) безкорисливо 12 років»* [11, с. 600]. Сіверси зналися із **Барським** від самого приїзду до Гадяча і навіть не зважаючи на часті обшуки, спинялися у його готелі.

Проте не всі заклики до допомоги були підтримані місцевими юдеями, що підкреслює їхню політичну і соціальну свідомість. Скажімо, збирати кошти для фінансової підтримки загону партизан, які за словами Штадена *«захищають нас від більшовиків»* представники єврейської громади навідріз відмовилися і визнали пропозицію барона обурливою [11, с. 565].

До окремої когорти із мемуарів можемо винести гадяцьких лікарів і аптекарів. Вони стрічаються нечасто, але інколи саме їх поява впливала не лише на розвиток подій, а й на стан здоров'я і життя окремих членів родини чи знайомих Сіверсів. На сторінках мемуарів містяться згадки про лікаря **Капельовича**, якого неодноразово викликали до матері родини і до чоловіка графині [11, с. 127-128], дантиста **Зельцмана** [11, с. 193] (у інших джерелах – **Зальцман**, проживав на Роменській вулиці і на той час мав уже власну лабораторію штучних зубів – **авт.**), тюремного лікаря **Хаймовича** [11, с. 272], хто полегшував останні дні вдови предводителя гадяцького дворянства В. Є. Войно і подружжя графів Капністів перед розстрілом їх більшовиками навесні 1919-го.

Освічена лікарка **Дінабург** – *«вчилася у Швейцарії і бігло говорить французькою»* – допомагала колишньому водовозу Сіверсів, який симулював хворобу, щоб не служити у Червоній Армії. Йому **Дінабург** давала *«цінні поради»* [11, с. 423]. Добрим знайомим Сіверсів був аптекар **Малкін**. Він неодноразово допомагав підказками, зв'язками, покупцями на дуби із Дрюківського лісу, документами та достовірною інформацією щодо справ у повіті: *«цей єврей завжди дуже добре обізнаний у всьому, що відбувається, і можна бути більш-*

мени упевненим, що те, що він розказує, дійсно так і воно і є» [11, с. 423]. У його аптеці був телефон, яким послуговувалися Сіверси. Графи, у свою чергу, позичали **Малкіну** гроші, не завжди рахуючись із датою повернення боргу [11, с. 590].

На сторінках натрапляємо на спогади про багатьох інших безіменних євреїв місцевих і не, з ким графині і членам її родини вдавалося стрітися лише раз, але ці ситуації були виключними для здоров'я і життя. Ольга Василівна описує випадок, коли сім'я вже зневірилися у лікарі Гриневському і з безвиході звернулися до єврея-біженця. Вже через кілька днів температура хворого нормалізувалася [11, с. 90].

Загалом Ольга Василівна, як і вся родина мали з місцевими євреями дружні взаємини. Їх намагалися зберігати навіть у випадках, коли okazji зачіпали інтереси Сіверсів. До прикладу, уникнути конфлікту вдалося у ситуації, коли графський кінь опинився у **Когана**, власника млина, а останній не поспішав його повертати. Адже без Бісмарка його млин довелося би зачинити. Дату повернення тварини **Коган** постійно відстрочував. Востаннє йому повірили саме завдяки незвичному проханню: *«Будь ласка, дайте мені хоч раз у житті бути чесною людиною...»*. Проте, до вечора зазначеного дня коня знову не привели і графиня дуже просила розгніваного чоловіка *«не влаштовувати скандалу»*. Зате на ранок боржник *«доставив Бісмарка особисто»* [11, с. 573, 600]. До слова, як би не рятував **Коган** свого млина, у 1920 році більшовики його все ж націоналізували [4, с. 154].

Із великої кількості щедро деталізованих нюансами і характеристиками дійових осіб, яких відкриваємо для себе у спогадах Ольги Василівни Сіверс, дізнаємося про тяжку долю решти гадяцьких євреїв і їхніх родин: **Зінаїди Мойсеївни Біляєвої**, яка останні роки життя провела в лікарні, де працювала і проживала [11, с. 263-264], багатих шкіряників **Гінзбургів**, які перебралися до Гадяча з Невеля (проживали на Роменській) [11, с. 164], про сповнений перипетій життєвий шлях тогочасного брокера **Павла Аксельрода** [11, с. 125-128], **Сою Мандрасову**, одну із відвідувачів вечірніх посиденьок у саду Гриневського (лікар, завідувач гадяцькою лікарнею – авт.) [11, с. 401] та ін.

Підсумовуючи проаналізований матеріал мемуарів бачимо, що щоденники Ольги Василівни Сіверс далеко ширші за звичайні приватні записи із відтворенням подій власної біографії. Вони мають глибоку і подекуди психологічно точну персоналізацію оточуючих, чіткі характеристики і детальну фіксацію подій – достовірних і ймовірних, які лише мають статися. Загальна атмосфера міста і його околиць не могла бути оціненою авторкою об'єктивно через неточність наданої зовні інформації, тим паче, це не було метою її записів.

Як і кожне людське свідчення, щоденники містять незначні розбіжності чи власні оцінки. Не зважаючи на суб'єктивність викладу матеріалу, дрібні неточності чи авторські оціночні судження (звжаймо ще й на імперський стиль мислення обрусілих данців), спогади дихають до нас живими голосами очевидців буремного початку століття, доштриховують загальну картину періоду, подекуди навіть із неповним набором фактажу, оцінену й усвідомлену лише одиницями: науковцями і дослідниками.

Враховуючи вищевикладене, можна резюмувати, що у контексті зазначеної теми, вдалося прослідкувати не лише загальноподієві факти, а й особисті реакції на них єврейської спільноти міста, що особливо цікавило нас як предмет дослідження єврейського повсякдення і як пошук причини сталої чи спонтанної поведінки окремих представників кагалу у 1918–1920 роках.

Особливості поведінки юдеїв Гадяча важливо було прослідкувати ще й на предмет взаємодії з українською більшістю. Антисемітські настрої, які нечасто панували у місті і повіті (у порівнянні з сусідніми), були підживлені самими більшовиками чи місцевими колаборантами, або ж слугували даниною чийогось неусвідомленого і не завжди обґрунтованого заклику. Визначним є той факт, що у період кипіння пристрастей у місті обійшлося без масових, організованих погромів, а переслідування і цькування представників єврейської меншості переважно вдавалося попередити і цим самим запобігти подальшому поширенню.

Поведінка гадяцьких євреїв не була однотипною за національним визначенням. Виокремити єдину позицію для усієї єврейської меншості міста навіть у вузькому періоді 1918–1920 років досить складно. Частково у зв'язку з кількешаровістю станів єврейського населення, а частково з огляду на подвійну демонстрацію лояльності як до радянської, так і до колишньої влади (а більше до окремих її представників). До того ж велика кількість осіб єврейської національності у правлячій верхівці повіту свідчить з одного боку про віддане служіння комуністам, з іншого – про спробу знайти у новій системі власне місце. Проте, пошук відповіді на питання причин активної комунізації колишніх юдеїв не був метою допису.

Окремі факти мімікрії і пристосуванства у пропонованій роботі не свідчать про невизначене ставлення гадяцьких євреїв до подій чи влад. Навпаки, приклади з підпискою для надання фінансової допомоги родині колишнього предводителя дворянства або відмова від збору коштів для утримання добровольчих загонів свідчать про те, що представники місцевої єврейської спільноти були добре обізнаними з політичною ситуацією і її наслідками, у т.ч. для них самих.

Найімовірніше, явища повсякденного конформізму були зумовлені бажанням отримати протекцію титулованих осіб, особливо

коли за часті зміни влад останні ще зберігали силу і гроші. Особливо яскраво це читається у випадках відверто нав'язливих пропозицій стати «буржуям» нагоді. У корені своєму причина могла критися і у звичайному прагненні зберегти життя собі чи родині, запобігти негараздам, адже в умовах переслідувань, доносів і скарг опинитися у безвиході міг кожен.

Важливим поведінковим маркером євреїв-містян є збереження вірності традиціям і релігійним засадам, відсутність прямих ознак до зміни побутового укладу, що формувався століттями. Так, не зважаючи на складнощі у доставці товару, євреї все ж продовжували крамарювати, попри відсутність і девольвацію коштів – не припиняли їх обмінювати і позичати, а не дивлячись на друк агітаційних більшовицьких прокламацій – знаходили сміливість відвідувати синагогу.

Зродження забутих родин і осіб, чії прізвища, біографії і життєві долі стрічаємо на сторінках мемуарів, стане гідною опорою для подальшого історичного вивчення проживання єврейської спільноти, розширеного краєзнавчого дослідження, додаткової локальної аналізи чи генеалогічної розвідки.

Враховуючи вищевикладене, можемо зробити висновок, що матеріал мемуарів графині Ольги Василівни Сіверс дав змогу нам дослідити і проаналізувати типи відносин гадяцьких євреїв із різними національними і соціальними групами місцевого населення. Вдалося прослідкувати не лише загальноподієві факти, а й особисті реакції на них єврейської спільноти Гадяча, збагатити емоційний і фактологічний багаж українсько-єврейських взаємин у загальноісторичному контексті періоду 1918–1920 років.

Джерела та література

1. Державний архів Полтавської області.
2. Державний архів Сумської області.
3. Електронна єврейська енциклопедія. Громадянська війна і євреї: ставлення воюючих сторін до євреїв, участь євреїв в Громадянській війні і в політичному житті. Режим доступу: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15415/>
4. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. та ін. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967–1974. Полтавська область / редкол. тома: Буланій І. Т. та ін. 1967. 1028 с. : іл. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001099>
5. Костюк В. Гадяч у колонії Російської імперії. К.: Майстер книг, 2015. 218 с.
6. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика*. 2010. Вип. 7. С. 66–104. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2010_7_5
7. Морозова І. Українські еміграційні та західноукраїнські видання 1920-х років: спогади, документи, матеріали. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2015. Вип. 7. С. 277–301. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lbnbyivs_2015_7_24

8. Пам'ятна книжка Полтавської губернії на 1899-1916 роки. Видавництво Полтавського губернського статистичного комітету. Полтава. Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/12603-adres-kalendar-i-spravochnaaya-knizhka-poltavskoj-gubernii-na-1899-god>
9. Ревегук В. Гадяцький край у добу української революції 1917–1921 років. Полтава: Дивосвіт, 2019. 268 с.
10. Ревегук В. Селянство Полтавщини в добу української революції 1917–1921 рр. Полтава: Полтавський літератор. 2017. 386 с.
11. Сіверс О. В. Вигнані, але не зламані: щоденник графині Ольги Василівни Сіверс 1918–1920 рр. Видавництво Русскій путь, 2015. 736 с.
12. Троцький Л. Інструкція агітаторам-комуністам на Україні (грудень 1919 р.). Архівні документи. Директорія, УНР (1918–1921 рр.) Режим доступу: [http://hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1918\(12\)...Trotsky.php](http://hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1918(12)...Trotsky.php)
13. Ясь О. В. Мемуаристика. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі/ Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2009. 790 с.: іл. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Memuarystyka>

УДК 322(477)«1945/1953»

Євгеній Бондарчук
(Полтава)

СТАВЛЕННЯ ВЛАДИ ДО ЦЕРКОВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА РЕЛІГІЙНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПЕРІОД ПІЗЬНОГО СТАЛІНІЗМУ

У статті узагальнено напрацювання українських істориків з проблеми державної політики радянської влади у сфері релігійного життя. Автор акцентує увагу на трансформаціях поглядів нацистів на релігійне питання на завершальному етапі другої світової війни, показує використання релігійного чинника в окупаційній політиці. Головна увага звертається на політику радянської держави після деокупації української землі, її пріоритетні напрямки та виконавців. Проаналізовано становище духовенства Православної церкви та процес закриття храмів, скорочення кількості релігійних громад.

Ключові слова: *Православна церква, Друга світова війна, духовенство, радянська влада, радянські органи державної безпеки.*

The article summarizes the work of Ukrainian historians on the problem of the Soviet government's state policy in religious life. The author focuses on the transformations of the Nazis' views on the religious issue in the final stages of the Second World War and shows the use of the religious factor in the occupation policy. The main attention is paid to the policy of the Soviet state after the de-occupation of Ukrainian lands, its priorities, and executors. The author analyzes the situation of the Orthodox Church clergy and the process of closing churches and reducing the number of religious communities.

Keywords: *Orthodox Church, World War II, clergy, Soviet authorities, Soviet state security agencies.*